

## Teotopia: en quin sentit l'arquitectura esdevé teològica

Bert Daelemans

Jesuïta flamenc. Enginyer-arquitecte, doctor en teologia i professor a la Universitat Pontificia Comillas

---

*EN AQUEST ARTICLE PROPOSO UN MÈTODE* senzill de tres dimensions per valorar teològicament l'arquitectura.<sup>1</sup> La idea de llançar ponts entre la teologia i l'arquitectura ha estat un tòpic freqüent en els darrers anys, com en dona fe la gran quantitat de publicacions i de conferències que s'han realitzat arreu del planeta.<sup>2</sup> Tanmateix,

1. Mantinc un deute d'agraïment amb John Arblaster per haver corregit les proves d'aquest article. El mètode de tres dimensions que presento aquí de manera succinta és el resultat de la meua recerca doctoral a la Universitat Catòlica de Leuven, Bèlgica, i a l'Escola Jesuïta de Teologia de Berkeley, Califòrnia, duta a terme sota la guia competent dels professors Peter De Mey i Thomas Coomans. Vaig defensar la meua tesi doctoral *Spiritus loci: A Threefold Method for the Theological Assessment of Contemporary Church Architecture* [*Spiritus loci: un mètode tridimensional per la valoració teològica de l'arquitectura contemporània d'esglésies*] a la Universitat Catòlica de Leuven, el setembre de 2013. Reelaborada posteriorment, va ser publicada amb el títol *Spiritus loci: A Theological Method for Contemporary Church Architecture* [*Spiritus loci: un mètode teològic per l'arquitectura contemporània d'esglésies*] (Leiden, Boston, Brill, 2015).

2. D'entre els volums de més d'un autor, són dignes d'esmentar-ne els següents: Sigurd BERGMANN (ed.), *Theology in Built Environments* [*Teologia en contextos edificats*], Nova Brunswick, Nova Jersey, Transaction Publishers, 2009, i Karla CAVARRA BRITTON (ed.), *Constructing the Ineffable* [*Construint l'inefable*], Nova Haven, Connecticut, Yale University Press, 2010. D'entre els simposis, ens referim tan sols a uns quants: *Divinity, Creativity, Complexity* [*Divinitat, creativitat, complexitat*], a la Universitat d'Austin, Texas, novembre de 2013; *Más allá del edificio sacro: arquitectura y evangelización*, a Sevilla, novembre de 2013; i *La Chiesa nella città a 50 anni dal Concilio Vaticano II* [*L'església en la ciutat a 50 anys del Con-*

mentre que abunden els assaigs que prenen en consideració aspectes històrics i litúrgics,<sup>3</sup> són poques les propostes que es fan per oferir un mètode pràctic que permeti desenvolupar realment una teologia (cristiana) de l'arquitectura contemporània.<sup>4</sup> A més a més, la disciplina emergent de l'estètica teològica encara no ha obert el seu camp a l'arquitectura, atès que sembla haver trobat un hàbitat més còmode en la música i en la pintura.<sup>5</sup> És per aquesta raó que suggereixo un mètode pràctic per estudiar les construccions actuals. Encunyo el mot «teotopia» per caracteritzar aquest intent, amb la finalitat de fer palès que l'especificitat de l'arquitectura rau més aviat a posar en comunicació amb *topoi* (llocs) que no pas amb *logoi* (paraules). En el present article presento tres dimensions d'aquesta especificitat. Atès que la *teotopia* només surt a la llum a l'interior de l'arquitectura, examino un edifici recent que es troba al límit entre l'espai sacre i l'espai secular, l'encisadora *Capella de la Reconciliació* de Berlín, que es va obrir al pú-

---

*cili Vaticà II*], a Bologna, març de 2014. També podríem fer esment de l'exposició *Neue Sakralität: Kirchenbau in Europa seit 2000. Teil 1: Bayern und Österreich [Nova sacralitat: construcció d'esglésies a Europa des del 2000. Primera part: Baviera i Àustria]*, de la Deutsche Gesellschaft für Christliche Kunst [Societat Alemanya d'Art Cristià], a Munic, estiu de 2013.

3. Resulten fonamentals al respecte: Steven J. SCHLOEDER, *Architecture in Communion: Implementing the Second Vatican Council through Liturgy and Architecture [Arquitectura en comunió: implementar el Concili Vaticà II a través de la litúrgia i de l'arquitectura]*, San Francisco, Califòrnia, Ignatius Press, 1998; i R. Kevin Seasoltz, *A Sense of the Sacred: Theological Foundations of Christian Architecture and Art [Un sentit del sagrat: fonaments teològics de l'arquitectura i de l'art cristians]*, Nova York, Continuum, 2005.

4. En són una digna excepció: Richard KIECKHEFER, *Theology in Stone [Teologia en pedra]*, Nova York/Oxford: Oxford University Press, 2004; Mark A. TORGERSON, *An Architecture of Immanence [Una arquitectura de la immanència]*, Grand Rapids, Michigan, Eerdmans, 2007; Tobias WOYDACK, *Der räumliche Gott [El Déu de l'espai]*, Hamburg: Schenefeld, 2009; i William McALPINE, *Sacred Space for the Missional Church [Espai sagrat per una Església missionera]*, Eugene, Oregon, Wipf & Stock, 2011.

5. Entre les obres més importants es troben: Frank BURCH BROWN, *Religious Aesthetics: A Theological Study of Making and Meaning [Estètica religiosa: un estudi teològic de la creació i de la significació]*, Londres, MacMillan Press, 1990, i Richard VILADESAU, *Theological Aesthetics: God in Imagination, Beauty, and Art [Estètica teològica: Déu en la imaginació, la bellesa i l'art]*, Nova York/Oxford, Oxford University Press, 1999.



La teologia està cridada a superar les consideracions merament descriptives, estilístiques o litúrgiques bo i contemplant clarament una valoració global de l'esdeveniment arquitectònic.

blic l'any 2000. Aquesta capella va ser dissenyada pels joves arquitectes alemanys Rudolf Reitermann i Peter Sassenroth, amb l'ajut de l'esbalaïdor treball amb marga de Martin Rauch.<sup>6</sup>

Moltes de les discussions en aquest camp interdisciplinari entre teologia i arquitectura semblen encallar-se en oposicions estèrils relatives a l'estil. En el cas de l'arquitectura d'esglésies, al qual jo mateix vull limitar-me, existeix una dificultat específica que concerneix sensibilitats divergents pel que fa a l'espai litúrgic, i no tant entre les Esglésies com més aviat a l'interior d'una mateixa denominació cristiana. Hi ha tendències que volen reduir la rica pluralitat a una familiaritat uniforme. Nogensmenys, la teologia està cridada a superar les consideracions merament descriptives, estilístiques o litúrgiques bo i contemplant clarament una valoració global de l'esdeveniment arquitectònic. Des del segle 1, aquest fet inclou la *firmitas* [consistència], la *venustas* [bellesa] i la *utilitas* [utilitat] de l'arquitecte romà Vitruvi.<sup>7</sup> Aquesta tríada explica la dimensió estructural, la dimensió estètica i la dimensió funcional de l'arquitectura. Qualsevol edifici hauria de mostrar un equilibri entre totes tres dimensions. Per exemple, l'arquitectura no hauria de ser només agradable als ulls i tolerar, en canvi, que mesos després apareguessin esquerdes o que la mala acústica impedís la funció que n'era el propòsit.

Com que un tal equilibri és difícil d'aferrar, no tan sols per part de qui el dissenya, sinó també per al teòleg, les discussions teològiques actuals tendeixen a centrar-se només en una sola dimensió. En conseqüència, cal

6. Si li resulta improbable viatjar a Berlín en un futur proper, el web següent li pot servir, en tot cas, d'aperitiu: [www.kapelle-versoehnung.de](http://www.kapelle-versoehnung.de).

7. Marcus VITRUVIUS POLLIO, *The Ten Books of Architecture* [Els Deu Llibres d'Arquitectura], trad. de Morris Hicky Morgan, Nova York, Dover Publications, 1960.



L'arquitectura no és pas un objecte que s'hagi de contemplar, sinó un esdeveniment espacial que cal descobrir amb el cos.

procedir a situar aquestes teologies en un context més complet, que inclogui totes tres dimensions. Les teologies de l'arquitectura, per exemple, sovint consideren fàcilment un edifici com un *objecte*. Això és pràctic, perquè aleshores podem contemplar-lo a distància de seguretat i descriptar-lo com una mena de *Codi Da Vinci* ocult. És així com un pinacle passa a simbolitzar un indicador del cel i com tres finestres signifiquen la Trinitat. Per molt valuoses, però, que puguin ser aquestes aproximacions, no contenen res més que una única dimensió semiòtica d'una teologia de l'arquitectura més completa. D'altres teologies de l'arquitectura se centren només en les disposicions *litúrgiques* d'una comunitat. En aquest sentit, els emplaçaments en sentit longitudinal i en el centre revelarien diferents eclesiologies (o maneres de reflexionar sobre com som Església). Les lectures superficials d'aquesta mena han estat refutades des del començament del segle XX, car encara no consideren els edificis segons la forma dinàmica amb què se'n fa ús, com si fos possible congelar una pel·lícula en un fotograma.<sup>8</sup> D'altres teologies de l'arquitectura es limiten a la *iconografia*, i deixen de banda aspectes espacials que són específics de l'arquitectura. D'aquí que calgui situar en un context més ampli les consideracions estilístiques, semiòtiques i litúrgiques, per tal d'aconseguir una valoració que sigui alhora teològica i específicament arquitectònica.

Així, doncs, per tal de comprendre l'arquitectura, primer hem de prendre en consideració l'espai que es produeix en un determinat lloc. Segons l'especialista francès Michel de Certeau, l'espai és un «lloc practicat».<sup>9</sup> L'arquitectura no és pas un objecte que s'hagi de contemplar, sinó un esdeveniment espacial que cal descobrir amb el cos. Aquesta era

8. Vegeu, especialment, Peter HAMMOND, *Liturgy and Architecture [Litúrgia i arquitectura]*, Nova York: Columbia University Press, 1961, i l'assaig, citat més amunt, de Kieckhefer i Torgerson.

9. Michel de CERTEAU, *The Practice of Everyday Life [La pràctica de la vida quotidiana]*, trad. de Steven Rendall, Berkeley, Califòrnia, University of California Press, 1988, p. 117.

“ Les dimensions sinestèsica, kerigmàtica i eucarística són tres dimensions de l'espai mistagògic, d'un lloc construït per l'home que ens introdueix en el Misteri.

la convicció central del teòric francès de l'espai Henri Lefebvre, qui criticava l'hegemonia del que ell anomenava *l'espai concebut*.<sup>10</sup> Amb aquest terme es referia a les representacions virtuals de l'espai que tenen vida en la ment i en els mapes. Aquestes representacions no són, però, res més que decoccions de l'espai real, material (*l'espai percebut*) i de l'espai social (*l'espai viscut*). Amb les nostres consideracions sobre l'espai, tendim a reduir tot el gruix de la seva densitat a la il·lusòria dimensió plana i transparent dels nostres esquemes i sistemes. En conseqüència, per tal d'assolir una comprensió adient de l'espai, cal prendre en consideració les tres dimensions d'espai *percebut*, *concebut* i *viscut*. Resulta fàcil de veure com la tríada de Lefebvre es correspon amb la de Vitruvi. Per bé que Lefebvre estava més interessat en les implicacions marxistes de l'espai urbà que en la comprensió teològica d'edificis en particular, la seva tríada espacial es pot extrapolar fàcilment a l'arquitectura i la teologia.

El meu mètode de tres dimensions està construït sobre les tríades de Vitruvi i Lefebvre. Rebatejo els seus termes a causa de l'àmbit pròpiament teològic a què pertanyen les reflexions que segueixen. D'aquí que el punt central d'aquest article diu que tota valoració teològica de l'arquitectura ha de considerar l'espai en les seves dimensions sinestèsica, kerigmàtica i eucarística. Es tracta d'un mètode senzill, gradual, per a qualsevol persona que desitgi endegar una reflexió teològica sobre una edificació determinada. Les tres dimensions esmentades permeten a tothom apropar-se a, entrar en i apropiari-se no tan sols una església, sinó també el Misteri que ella evoca. Per això, les dimensions sinestèsica, kerigmàtica i eucarística són tres dimensions de l'espai mistagògic, d'un lloc construït per l'home que ens intro-

10. Henri LEFEBVRE, *The Production of Space [La producció de l'espai]*, trad. de Donald Nicholson-Smith, Malden, Massachusetts, Blackwell, 1991, especialment ps. 27-53.

“*Espai sinestèsic* vol dir més que subratllar el que hom hi veu. Més aviat és una consciència corpòria i corporeïtzada que posa els fonaments del nostre edifici teològic.

dueix en el Misteri. I el Misteri que la teologia consigna és simplement «allò que les persones són als ulls de Déu.»<sup>11</sup>

Sigui'm permès de prendre breument en consideració cadascuna de les dimensions d'aquest triple itinerari *mistagògic* de l'arquitectura. Atès que una teologia com aquesta s'ha de realitzar *in situ*, integro les meves reflexions en el context de l'estudi d'un cas: la *Capella de la Reconciliació* de Berlín.

### **Apropar-se a una església – apropar-se al Misteri. L'espai sinestèsic: percebre límits que creen espai**

Encunyo l'expressió *espai sinestèsic* per la dimensió de l'espai que apareix en primer pla quan *ens apropem* a un edifici, en considerar simplement la seva estructura (*firmitas*) amb tots els sentits (*sinestèsia*). És càlid?, és fred?, em sento oprimat o enlairat?, és fosc o lluminós?, amb quines gradacions a través del temps?, experimento la textura de les parets i els colors del mobiliari?, ressona en mi l'edifici o puc escoltar com *canta* — com ha suggerit el poeta francès Paul Valéry? Un acostament fenomenològic d'aquesta mena resulta fonamental en l'àmbit de les consideracions teològiques, car el nostre *cos* sensual i *intel·ligent* (en el sentit bíblic del *nefesh* o ésser vivent, val a dir, no pas dualísticament dislocat de la ment o de l'ànima) és la primera realitat que s'ha de veure afectada. *Espai sinestèsic* vol dir més que subratllar el que hom hi veu. Més aviat és una consciència corpòria i corporeïtzada que

11. Karl Rahner, «*Art against the Horizon of Theology and Piety*» [*L'art a l'horitzó de la teologia i de la pietat*], a: *Theological Investigations*, vol. XXIII, trad. de J. Donceel i H. M. Riley, ps. 162-168, cita a la p. 163. [Original alemany: «*Die Kunst im Horizont von Theologie und Frömmigkeit*», a: *Schriften zur Theologie*, volum XVI, Zürich-Einsiedeln-Köln, Benziger Verlag, 1984, ps. 364-372.]

posa els fonaments del nostre edifici teològic. Atès que el nostre apropament als edificis sovint confina en el nostre subconscient aquesta dimensió essencial, una valoració teològica l'ha de treure al primer pla de la consciència.

A Berlín, en un emplaçament ferit on abans un mur separava l'Est de l'Oest, s'aixeca ara una petita capella amb la forma modesta d'una nau de fusta. En comptes d'un Mur, que fa impossible l'espai, la *Capella de la Reconciliació* (*Die Kapelle der Versöhnung*) és una meditació sobre l'espai, o millor, sobre tres espais diferents: des de l'*espai secular* exterior de la terra erma i desolada, passant per l'espai liminal<sup>12</sup> d'un deambulatori espaiós, fins a un *espai sagrat* interior d'intimitat protegida. El deambulatori sacre i secular, situat a l'entremig,<sup>13</sup> és, probablement, la característica més marcada d'aquesta construcció. La deliciosa intimitat a l'aire lliure d'aquest lloc de pas inclina, des de la llibertat i com una invitació, a admirar el món, a vagar per ell i a observar-lo.

Projectada sobre un llenç d'arbres, aquesta capella crea i exhibeix espai emprant, bàsicament, dos recintes: l'interior, fet de capes horitzontals d'argila, i l'exterior, que consta de làmines verticals d'abet de Douglas econòmic. Aquesta pell translúcida de fusta és l'honesta encaixada de mans i l'ambaixador de la capella. A diferència del seu rude predecessor, aquest mur porós fascina i evoca el misteri, bo i mostrant el seu cor sagrat de nit i introduint una «claror i una gràcia» inusuals en aquest «palimpsest del terror i de la divisió».<sup>14</sup> El deambulatori oscil·lant desafia les formes rectilínies de definir el sagrat i ofe-

12. La *liminalitat*, entesa com a fase de lllindar a l'entremig en relació amb ritus de pas, ha estat estudiada per Arnold Van GENNEP, *The Rites of Passage [Els ritus de pas]*, trad. de Monika B. Vizedom i Gabrielle L. Caffee, Chicago: University of Chicago, 1960, i per Victor TURNER, *The Ritual Process [El procés ritual]*, Chicago: Aldine Publishing Company, 1969.

13. Per ulterior informació vegeu Thomas BARRIE, *The Sacred In-Between: The Mediating Roles of Architecture [L'entremig sagrat: els rols mediadors de l'arquitectura]*, Nova York, Routledge, 2010.

14. Vegeu Phyllis RICHARDSON, *New Sacred Architecture [Nova arquitectura sacra]*, Londres, Laurence King Publishing, 2004, ps. 78-80.



*L'espai sinestèsic és un poder o atmosfera particular, característic de l'arquitectura. Aquest poder té el tret peculiar d'implicar-nos en un esdeveniment.*

reix, de manera sorprenent, noves perspectives mentre hom hi camina d'ací d'allà. La textura dels materials orgànics interpel·la el nostre sentit del tacte. La lluernia i els colors suaus i orgànics de l'interior inviten al silenci i a la contemplació. La senzillesa de conjunt d'aquesta atmosfera aparentment negligible en un indret de cicatrius ens convida, per damunt de tot, a *escoltar*, amb tots els sentits: els físics i els espirituals. La marga granulosa i la fusta senzilla conformen aquest *espai sinestèsic* com una invitació a reconciliar-se amb les pròpies ferides, amb el món personal, amb el Déu d'un mateix.

A partir d'aquest primer apropament a la capella, que consisteix tan sols a restar atents a la seva *firmitas*, als seus materials, textura, colors i a les diferents atmosferes que crea, resulta fàcil de veure en quin sentit l'*espai sinestèsic* es diferencia de l'espai físic, material, que podem descriure i observar (com un objecte). L'*espai sinestèsic* és un *poder o atmosfera*<sup>15</sup> particular, característic de l'arquitectura (més intens o més feble segons diverses raons objectives i subjectives que no puc desenvolupar en els límits d'un article). Aquest poder té el tret peculiar d'implicar-nos en un *esdeveniment*.<sup>16</sup>

Per què aquesta dimensió és teològicament rellevant? Simplement perquè hi és implicat el nostre *cos vivent*, per contrast amb deter-

15. Vegeu el que ha de dir sobre aquest concepte el filòsof alemany Gernot BÖHME a l'obra *Atmosphäre: Essays zur neuen Ästhetik* [*Atmosfera: assaigs sobre la nova estètica*], Frankfurt del Main, Suhrkamp, 1995, i a «Atmosphären kirchlicher Räume» [«Atmosferes en espais d'esglésies»], a: *Artheon.Mitteilungen* 24 (desembre 2006), ps. 26-31.

16. El fenomenòleg francès Jean-Luc MARION ofereix reflexions il·luminadores sobre la distinció entre *objecte* i *esdeveniment* a l'obra *De surcroît: Études sur les phénomènes saturés* [*Amb escreix: estudis sobre els fenòmens de saturació*], París, Presses Universitaires de France/Quadrige, 2010, ps. 37-66.





Una dimensió teològica bàsica de l'arquitectura rau en el fet que el cos i la matèria no es deixen, aquí, de banda, sinó que participen plenament en l'espacialitat expansiva amb què el Misteri diví (encara anònim i sense rostre) ens surt a l'encontre.

minades elaboracions abstractes, que resulta que hom classifica sota l'epígraf de la teologia. La pell de l'edifici interpel·la la nostra pell (en un mode més fort o més feble). Això és peculiar de l'arquitectura, per contrast amb totes les altres arts. Una tal experiència arquitectònica és improbable que es produeixi quan simplement mirem fotografies o llegim aquest text (tret que hàgim exercitat la nostra sensibilitat arquitectònica). En comptes de mirar un objecte, ens hi trobem involucrats i, en tant que éssers corporis, participem en un esdeveniment. L'experiència corpòria de l'esdeveniment arquitectònic ens fa més conscients encara del nostre jo corpori.

Aquesta experiència és rellevant per les teologies que cerquen d'evitar els dualismes de tota mena. Aquesta experiència és rellevant per les teologies que fan honor a l'encarnació, en considerar-la no pas com un fet merament històric, sinó com un esdeveniment, les conseqüències del qual per a nosaltres, éssers humans, perduren fins a la fi dels temps. D'aquí es desprenen les funcions d'un edifici *com a teologia* — o, millor dit, com a *teotopia*, car l'arquitectura ens porta a l'experiència corpòria no pas mitjançant una connexió lògica entre paraules (*logoi*), sinó a través d'una organització acurada dels llocs (*topoi*). Alguns espais edificats per l'home ens fan tornar més plenament humans perquè impliquen la nostra corporeïtat.

És per això que una dimensió teològica bàsica de l'arquitectura rau en el fet que el cos i la matèria no es deixen, aquí, de banda, sinó que participen plenament en l'espacialitat expansiva amb què el Misteri diví (encara anònim i sense rostre) ens surt a l'encontre. Per entrar més a fons en qüestions teològiques, l'*espai sinestèsic* no és res més que la

recerca del *genius loci*<sup>17</sup> peculiar d'un determinat lloc, però un geni que és teològic —diria un *Spiritus loci* [*Esperit del lloc*]. La qüestió bàsica per a una teologia cristiana de l'arquitectura és en quin sentit una edificació crea espai per una trobada divina «en l'Esperit» (1Co 3,16; Jn 14,17). Emprant una formulació amb metàfores espacials, si el Crist és *Llum*, l'*Spiritus loci* o 'espai de Déu' en què ens apropem al Crist és, fonamentalment, Expansió d'aquesta Llum.<sup>18</sup> L'*espai sinestèsic* indica una sola dimensió de l'arquitectura que apareix en primer pla quan fixem l'atenció en els límits materials de l'edifici. La qüestió és percebre límits que creen espai, no pas vores que obstaculitzen l'espai. En aquest sentit, l'espai sempre indica espacialitat expansiva per a éssers vius.

Podríem valorar els edificis d'acord amb llur espai sinestèsic. Alguns edificis mostren, de manera predominant, aquesta dimensió. A part de la capella de Berlín que hem comentat abans, podríem esmentar, entre les edificacions d'esglésies recents, la *Capella de Sant Ignasi* (*The Chapel of St. Ignatius*) de Steven Holl, a la Universitat de Seattle, Estats Units d'Amèrica (1997), i la *Capella de camp del Germà Klaus* (*Bruder Klaus Feldkapelle*) de Peter Zumthor, a Mechernich-Wachendorf, Alemanya (2007). La *Capella del Pelegrí de Nostra Senyora de Dalt* (*Chapelle Notre-Dame-du-Haut*), a Ronchamp, França (1955), també podria figurar aquí. Altres edificis tenen un *espai sinestèsic* particularment 'prim', com ara l'*Església del Corpus Christi* (*Kirche St. Fronleichnam*) de Rudolf Schwarz, a Aquisgrà, Alemanya (1930); l'*Església de la llum* (*The Church of the Light*) de Tadao Ando, a Ibaraki, Japó (1989); o l'abacial *Església de Nostra Senyora de Novy Dvur* (*Abbey Church of Our Lady of Novy Dvur*) de John Pawson, a prop de Plzen, República Txeca (2004).

17. Vegeu Christian NORBERG-SCHULZ, *Genius loci: Towards a Phenomenology of Architecture* [*El geni d'un lloc: per una fenomenologia de l'arquitectura*], Londres, Academy Editions, 1980, que excava en un concepte de l'antiguitat romana per tal d'expressar el fet que els llocs representen «algun tipus de vida i de caràcter» que l'arquitectura ha de recollir, concretar i complementar. Aquest concepte ha estat elaborat en un sentit cristià per Frédéric Debuyst, *Le génie chrétien du lieu* [*El geni cristià del lloc*], París, Cerf, 1997.

18. L'objectiu limitat d'aquest article no em permet res més que enunciar i suggerir aquestes repercussions pneumatològiques d'aquesta teotopia. Per a una elaboració ulterior, vegeu la meua tesi doctoral.



Esdevenim conscients que som éssers corporis mitjançant el contacte amb materials 'càlids' i 'suaus', com ara la fusta i la llenya, o bé per contrast amb materials 'freds' i 'durs', com ara el ciment i l'acer.

Paradoxalment, encara que ambdós extrems interpel·len el cos de manera oposada (fent que la 'pell' de l'edifici sigui gruixuda o prima), llur poder per implicar el cos humà és similar, per contrast agut amb un edifici sord i mut, d'acord amb les paraules de Valéry. L'audaç minimalisme de Schwarz, Ando i Pawson, que aprima els murs fins a convertir-los en superfícies dures, interpel·la els nostres organismes corporis per la via del contrast, no per la via de la materialitat gruixuda, terrosa, que ens mostra, per exemple, la marga granulosa de la capella de Berlín. Amb altres paraules, esdevenim conscients que som éssers corporis mitjançant el contacte amb materials 'càlids' i 'suaus', com ara la fusta i la llenya, o bé per contrast amb materials 'freds' i 'durs', com ara el ciment i l'acer.

El crític americà de l'arquitectura Paul Goldberger ha expressat quelcom de semblant en relació amb la manera amb què Ando separa de la natura, per contrast amb la total obertura a la natura de Fay Jones en la seva *Capella de la Corona d'Espines* (*Thornecrown Chapel*). Tots dos arquitectes afronten la natura, però per camins oposats que, paradoxalment, convergeixen.<sup>19</sup> Una obertura total o una perspectiva delimitada poden servir al mateix objectiu. El mateix es podria dir de molts aspectes de l'arquitectura, com ara de la llum i de la foscor, de la buidor i de l'abundor, de la monumentalitat i de la intimitat, per citar-ne només alguns. De fet, aquest és un criteri de la *sacralitat* d'un edifici: només els edificis tebis (ni els 'gruixuts' ni els 'prims'), que po-

19. Paul GOLDBERGER, «Epilogue: On the Relevance of Sacred Architecture Today» [«Epíleg: Sobre la pertinència de l'arquitectura sacra actual», a: Karla CAVARRA BRITTON (ed.), *Constructing the Ineffable: Contemporary Sacred Architecture* [*Construir l'Inefable: arquitectura sacra contemporània*], Nova Haven, Connecticut, Yale University Press, 2010, ps. 222-231, cita a la p. 228.



La dimensió que he subratllat amb l'expressió *espai sinestèsic* i que, en particular, interpel·la el nostre cos humà atent, no és sinó una primera *aproximació* a l'esdeveniment arquitectònic i al sentit més ample del sagrat.

sen molt poc en joc la sinestèsia del cos, seran els més 'profans' en aquest sentit més ample del sagrat.

En conclusió, l'*espai sinestèsic*, sigui gruixut sigui prim, és una dimensió teològicament rellevant de l'arquitectura, si ens fa prendre consciència del nostre ésser corpori. Amb materials senzills com ara l'argila i la fusta, la modesta *Capella de la Reconciliació* proporciona, abans justament de definir el Misteri sagrat com a explícitament cristià (discernint, doncs, el seu Nom i el seu Rostre) i prèviament a tota celebració litúrgica, un potencial espacial de reconciliació, una resposta sinestèsica d'esperança a un *genius loci* ferit, que tant creients com no-creients comprenen igualment.

La dimensió que he subratllat amb l'expressió *espai sinestèsic* i que, en particular, interpel·la el nostre cos humà atent, no és sinó una primera *aproximació* a l'esdeveniment arquitectònic i al sentit més ample del sagrat. Hem de penetrar en aquest esdeveniment i en aquest Misteri, i és així com ens obrim a l'*espai kerigmàtic*.

### **Entrar en una església – penetrar en el Misteri. L'espai kerigmàtic: interpretar símbols que mediatitzen un sentit**

Una creu fosca, tatuada a l'epidermis de les làmines, és l'únic ornament emblemàtic que defineix la *Capella de la Recociliació* com un espai cristià. En comptes de reconstruir l'església d'estil neogòtic, que va volar pels aires el 1985, la comunitat protestant va optar amb resolució per una capella contemporània amb una identitat cristiana definida, per bé que oberta als no-creients. El deambulatori situat en l'es-

pai entremig està desproveït d'imatgeria cristiana i ofereix un espai liminar entre secular i sacre. S'utilitza sovint per a exposicions. Ara bé, en comptes de crear una sala polivalent, la comunitat va voler explícitament una capella a causa de «la seva significació elemental [...] com un lloc de pau, reflexió, contemplació personal, i de trobament amb les qüestions centrals de la vida».<sup>20</sup>

En les parets granuloses d'argila, fragments de pedra procedents de l'església destruïda brillen com a relíquies de les ferides de la guerra, del Mur i de la terra devastada. Al mateix temps que fa perceptible una història dolorosa, aquesta capella profèticament «encarna la fe segons la qual la presència del Crist transforma aquest indret de mort en un espai que nodreix experiències de resurrecció, per molt fragmentades que puguin semblar».<sup>21</sup> En els termes de Lefebvre, l'*espai concebut* d'aquesta capella no està relacionat només amb la influent història de l'indret, sinó que també dóna una resposta particularment cristiana per al nostre temps. *Reconciliació* no és simplement el nom que la capella ha heretat de la seva predecessora, sinó també el nou missatge cristià que aquesta comunitat vol oferir en aquest emplaçament simbòlic. La manca de pretensions de la capella, la seva claror i la seva senzillesa són un símbol religiós d'humilitat i una resposta universal a la violència i a la separació.

L'*espai kerigmàtic*<sup>22</sup> apareix en primer pla quan ens endinsem més profundament en una església com a espai simbòlic, quan hom inten-

20. Ulrike BRAUN, *Versöhnungskirche: Kapelle der Versöhnung [Església de la reconciliació: la Capella de la Reconciliació]*, Berlín, Evangelische Versöhnungsgemeinde Selbstverlag, 2003, p. 40.

21. Andrea BIELER i Luise SCHOTTROFF, *The Eucharist: Bodies, Bread, and Resurrection [L'Eucaristia: cossos, pa i resurrecció]*, Minneapolis, Minnesota, Fortress Press, 2007, p. 190.

22. Tinc un deute particular de gratitud amb el professor Joris Geldhof per haver-me ajudat a veure clar que aquesta dimensió, que en escrits més antics vaig anomenar *mistagògica*, en realitat resta millor expressada amb el terme *kerigmàtica*, car declara com a explícitament cristià el que abans era considerat anònimament sagrat. De fet, l'espai sinestèsic, el kerigmàtic i l'eucarístic són, tots ells, mistagògics, ja que tots tres participen en la mateixa iniciació al Misteri.



L'*espai kerigmàtic* apareix en primer pla quan ens endinsem més profundament en una església com a espai simbòlic, quan hom intenta comprendre el sentit cristià que li és inherent.

ta comprendre el sentit cristià que li és inherent. Mentre que l'*espai sinestèsic* s'adreça al cos vivent, l'*espai kerigmàtic* interpel·la la ment en cerca. Amb l'ajut d'imatges, símbols i paraules, l'*espai kerigmàtic* defineix i anuncia el Nom i el Rostre d'allò que en l'*espai sinestèsic* restava anònim i sense cara.

Per tant, què fa específicament cristiana la *Capella de la Reconciliació* (a part de la seva funció com a lloc de culte)? Entre la seva iconografia cristiana es podria destacar la creu cremada, que es troba en la pell exterior; el modest altar d'argila, que es troba significativament situat al damunt de la *mensa* de l'antiga església, per tal de fer visible la connexió amb el passat; el petit *crucifix* de bronze, de l'artista armeni Chavarch Kachatrian, amb la mà dreta de Jesús esplèndidament aixecada en un gest de benedicció inexorable; i un *retaula* de roure imponent, que, òbviament, no es troba en el seu lloc propi confinat en aquest espai. Malgrat que, o precisament perquè, va ser mutilat (Crist i alguns dels apòstols van perdre la cara), aquesta relíquia neogòtica de l'antiga església penja dins d'un enorme nínxol que reclama tota la nostra atenció pel seu aspecte maldestre. Es podria entendre aquest nínxol com una capella lateral, però assumeix el paper d'un veritable santuari, especialment en absència d'una comunitat litúrgica reunida al voltant de l'altar.

Aquests símbols cristians desclouen una altra dimensió de l'espai a l'interior de l'*espai sinestèsic*, que ja hem assenyalat. Fan visible i tangible el sentit cristià en aquest indret. Des d'aquest punt de vista kerigmàtic, el sentit teològic central de la *Capella de la Reconciliació* sembla ser el misteri pasqual, la mort i resurrecció del Crist, qui va salvar un món ferit. Tots els símbols esmentats abans (la creu, l'altar, el crucifix, el retaula) incorporen el present fràgil en el passat mutilat. Ho fan d'una manera vulnerable, fràgil —com si així invoquessin tota la nos-



La capella introdueix en el Misteri, tot compromentent a un itinerari sobre la base de diferents configuracions de l'espai, (*espai sinestèsic*), amb l'ajut d'arquetips arquitectònics, que expressen el sagrat de manera anònima, i de símbols iconogràfics, que representen el sagrat com a explícitament cristià, car li donen un Nom (*espai kerigmàtic*).

tra vulnerabilitat i les nostres ferides. El seu missatge cristià d'esperança no es troba fora de lloc respecte a les nostres ferides, sinó que ha nascut precisament d'aquestes ferides. Aquest és un missatge nuclear de la reconciliació cristiana, que s'adreça igualment tant a creients com a no-creients. A l'exterior, bo i expressant amb una escultura el que la capella fa mitjançant l'arquitectura, una estàtua de bronze d'una parella de genolls recorda, amb una abraçada immensament trista, no tan sols les innombrables famílies separades, sinó que també evoca l'Est i l'Oest finalment reconciliats.

Més encara: al costat de les obres d'art que conté, l'edifici mateix anuncia imatges i paraules que conformen aquest *espai kerigmàtic* de reconciliació. Per exemple, el gest abraçador de les parets corbades evoca arquetips de protecció, com ara el ventre matern, el niu i el cor. La lluernia, que és l'única font de llum, eleva la mirada cap al cel. La marga o l'argila poden evocar la creació i la guarició, en portar a la ment d'un cristià informat les imatges bíbliques de l'*adamah* (la terra) amb què Adam va ser creat, l'argila del terrisser (Jr 18,1-6; Is 64,7), el tresor en gerres de terrissa (2Co 4,7) o el *memento* litúrgic del Dimecres de Cendra, que ens recorda que hem estat trets de la pols.

En comptes d'un mur que fa impossible l'espai, aquesta capella exhibeix un espai per a la reconciliació. La capella introdueix en el Misteri, tot compromentent a un itinerari personal sobre la base de diferents configuracions de l'espai, l'aire i la llum (*espai sinestèsic*), amb l'ajut d'*arquetips arquitectònics* (com ara el passadís o el ventre matern), que expressen el sagrat de manera anònima i sense rostre, i de *símbols iconogrà-*

*fic*s (com ara la creu, el crucifix o el retaule), que representen el sagrat com a explícitament cristià, car li donen un Nom i un Rostre (*espai kerigmàtic*). En comptes de separar el sagrat del profà, el deambulatori és un recinte amb una vista cap a enfora, dispostat al costat per tal de discernir la presència divina en el món, el sagrat a l'interior del profà.

La rellevància teològica d'aquesta dimensió no necessita cap aclariment, car la major part de les teologies de l'arquitectura es reduïxen a ella, que és la més fàcil de copsar. Tanmateix, les correlacions al·legòriques representades per *signes* o clixés iconogràfics (com ara tres finestres en lloc de la Trinitat) no són pas les úniques que conformen l'*espai kerigmàtic*. Resulten més essencials els arquetips arquitectònics com la tenda de campanya o la llar i els *símbols* iconogràfics que participen en la dinàmica espacial de l'edifici, ja que *expressen*, val a dir, fan *present* quelcom, més que no pas ho *representen*.<sup>23</sup> Per portar les implicacions teològiques una mica més enllà, si Crist és *Logos*, l'Esperit de Crist o 'Espai de Déu' de l'encontre pot ser anomenat *Expressió* d'aquesta Paraula. Mentre que les *imatges* poden *articular* un missatge teològic més precís per a la ment en revelar un Nom i un Rostre Divins, els *llocs* resulten més implícits en llur *corporeïtzació*, car també incorporen el cos.

Algunes imatges i llocs actuen conjuntament. Com a tals, aquests símbols iconogràfics sobrepassen els límits que tenen a causa de les dues dimensions i guanyen una tercera dimensió gràcies a l'acció litúrgica específica d'una comunitat de culte. Per aquesta raó, cap teologia de l'arquitectura els hauria de separar fora del context litúrgic en què es troben. Per exemple, els famosos (per a alguns, infames) tapissos de la *Comunió dels Sants* (*Communion of Saints Tapestries*), de John Nava, a la *Catedral de Nostra Senyora dels Àngels* (*Cathedral of Our Lady of*

23. Aquesta distinció entre *presentació* i *representació* és essencial per a Hans-Georg GADAMER, *Truth and Method*, trad. de Joel Weinsheimer i Donald G. Marshall, Londres: Sheed & Ward, 1975, esp. ps. 81-100. [Original alemany: *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*, Tubinga, J. C. B. MOHR (Paul Siebeck), 1960; versió castellana: *Verdad y método. Fundamentos de una hermenéutica filosófica*, trad. d'Ana Agud Aparicio i Rafael de Agapito, Salamanca, Sígueme, 1977]. L'historiador americà de l'arquitectura Karsten HARRIES segueix aquesta línia en l'obra *The Ethical Function of Architecture* [*La funció ètica de l'arquitectura*], Cambridge, Massachusetts, MIT Press, 1998.





El punt principal del meu mètode tridimensional consisteix a obrir la ment (*espai kerigmàtic*) a descobrir la implicació del cos de l'individu (*espai sinestèsic*) i del cos de la comunitat (*espai eucarístic*).

*the Angels*), de Rafael Moneo, a Los Angeles (2002), tenen una funció espacial, car integren la comunitat adoradora en una sola Església celeste del Sants de totes les edats i de totes les èpoques, tots orientats cap a l'Església promesa. Una integració similar s'aconsegueix a l'*Església Episcopal de Sant Gregori de Niça (Saint Gregory of Nyssa Episcopal Church)*, de John Goldman, a San Francisco (1997), on la comunitat adoradora s'involucra en la mateixa dansa celestial que per damunt dels caps els mostra la monumental icona de *La Dansa dels Sants (The Dancing Saints)*, pintada per Mark Dukes.

Tot amb tot, i com revelen ambdós exemples, aquesta dimensió *kerigmàtica* només es pot comprendre plenament quan es té en compte com és utilitzat un edifici i com se l'*apropia*, a través del temps, una comunitat local —car la *utilitas* és una de les dimensions essencials de l'arquitectura. Per desgràcia, molts llibres que s'ocupen de l'arquitectura continuen mostrant fotografies d'edificis buits, o sigui, mancats d'una dimensió fonamental: les persones. El punt principal del meu mètode tridimensional consisteix a obrir la ment (*espai kerigmàtic*) a descobrir la implicació del cos de l'individu (*espai sinestèsic*) i del cos de la comunitat (*espai eucarístic*). La darrera secció d'aquest article examina aquesta tercera dimensió de l'*espai mistagògic*.

## **Apropiar-se una església – apropiar-se el Misteri.**

### **Espai eucarístic: celebrar misteris que encarnen esperança**

La *Capella de la Reconciliació* està feta per a una comunitat. Per descomptat que acull qualsevol visitant ocasional i que l'invita a la contemplació i a la meditació, però les seves cadires buides són una crida per-

què s'hi reuneixi la comunitat.<sup>24</sup> La seva finalitat principal és la d'aplegar persones al voltant del modest altar, la taula de la Paraula i del Pa de Vida (*domus ecclesiae*) [*casa de l'Església*], per bé que també jugui un bon paper com a *domus Dei* [*casa de Déu*] per al visitant ocasional. Quan una comunitat es troba aplegada al voltant de l'altar, el centre d'atenció es desplaça de l'imponent retaule, situat en l'eix històric de l'anterior església, a l'altar, situat ben significativament a l'Est, de manera que així desclou una *orientació escatològica* inscrita a l'univers. Aquest nou eix de l'esperança es troba en tensió amb la concentració en el passat mutilat. Fins i tot l'enfustat del sostre i el perfil de la lluernia subratllen l'eix de la rememoració, com si aquest fos l'únic significat teològic del lloc. La pràctica d'una comunitat treu a la llum una altra dimensió, que anomeno *espai eucarístic* (recordant així el convit escatològic).<sup>25</sup> Només l'aplec eucarístic pot fer centrar l'atenció un altre cop en el futur.

Per això, tot el que s'ha dit més amunt sobre les dimensions *sines-tètica* i *kerigmàtica* de l'espai mistagògic només té sentit si prenem en consideració el punt central que concerneix un edifici. Es tracta del fet que implica duració. Totes les visites ocasionals restaran acolorides per aquest *espai eucarístic* que l'edifici constantment espera. Es podria dir que només ens *apropriem* d'un edifici quan dediquem temps a més

24. Sobrecarregant l'itinerari de silenci amb un desordre innecessari, una desafortunada pila de cadires pregonja la manca d'un lloc d'emmagatzematge adequat a l'entrada de l'espai sagrat. En general, les cadires buides proclamen llur buidor de manera més sorollosa que les fileres fluides de bancs buits, car aquests són esculturals ells mateixos, com en el cas de la *Capella de Sant Ignasi* (*Chapel of St. Ignatius*) de Seattle (1997), i la *Catedral de Crist Llum* (*The Cathedral of Christ the Light*) d'Oakland (2008). Durant la meua darrera visita a l'*Església del Jubileu* (*La Chiesa del Giubileo*) de Roma (2003), hi havia disposades cadires de plàstic sense cap inspiració per acollir la congregació de fidels domínical. Tanmateix, durant la setmana criden l'atenció per la seva llejor en uns termes que no seria apropiat de posar per escrit, ni tan sols en una nota a peu de pàgina.

25. Pot semblar sorprenent que empri aquest terme en el context d'una capella protestant. No és la meua intenció minimitzar el sentit catòlic romà d'aquesta realitat, ni imposar punts de vista de l'Església Catòlica Romana a edificacions protestants, sinó treure a la llum la visió que els és comuna. Semblant al de Richard Kieckhefer i William R. McAlpine, el meu enfocament és interconfessional, però el meu hàbitat és catòlic romà.



Només ens *apropiem* d'un edifici quan dediquem temps a més d'una visita, quan hem *celebrat* en comunitat els misteris evocats per i en aquest espai.

d'una visita, quan hem *celebrat* en comunitat els misteris evocats per i en aquest espai.

L'*espai eucarístic* és la dimensió de l'espai mistagògic que apareix en primer pla quan ens apropiem una església, quan parem esment en la seva funció (*utilitas*). Aquesta dimensió es correspon amb l'*espai viscut* de Lefebvre. Qualsevol teologia de l'espai ha de prendre en consideració què és el que les persones fan amb llurs edificis, com els utilitzen i se'ls apropien a través del temps. L'esdeveniment arquitectònic és diferent segons que l'edifici sigui emprat d'una manera o d'una altra. Utilitzo el terme *eucarístic* en el seu sentit més ampli, *escatològic*, com la capacitat humana de transformar - en l'Esperit - el món en el Regne:

«D'entre la totalitat de la humanitat, Déu escull la comunitat eucarística, i d'entre la totalitat de la resta de la creació, aquest pa i aquest vi, amb la finalitat de fer palès el seu propòsit per a tot l'univers. [...] La celebració eucarística no deixa el món immodificat. [...] El regne de Déu ja s'ha apropiat una mica més amb cada celebració eucarística.»<sup>26</sup>

És per això que l'*espai eucarístic* implica més coses que el sagrament catòlic romà, fins i tot ni que aquest concepte impliqui la definició de l'Eucaristia com la «font i el cim» de la vida (LG 11), com una visió escatològica del banquet final que aplega i reconcilia totes les persones —una imatge que resulta atractiva tant per al creient com per al no-creient. Segons Karl Rahner, l'escatologia és la «futuritat del present».<sup>27</sup> L'escatologia no relega al futur qüestions importants, sinó

26. Geoffrey WAINWRIGHT, *Eucharist and Eschatology* [*Eucaristia i escatologia*], Akron, Ohio, OSU Publications, 2002, ps. 185-186.

27. Karl RAHNER, «The Hermeneutics of Eschatological Assertions», a: *Theological In-*



El missatge cristià que la *Capella de la Reconciliació* ofereix és el de la mort i la resurrecció, bo i construint un pont entre un passat mutilat i un present fràgil, i portant a la llum la seva ‘futuresitat’ d’esperança.

que ens situa realment en aquest món present en revelar-nos la seva eterna profunditat. Atès que aquesta futuresitat no és fàcil de veure, la imaginació corre a ajudar-nos: «L’esperança cristiana no és imaginària, però és irreductiblement imaginativa.»<sup>28</sup> Per aquesta raó, els estudiosos alemanys Andrea Bieler i Luise Schottruff van suggerir d’entendre la «imaginació escatològica» com una pràctica encarnada de l’esperança enmig d’una realitat trencada, ja que obre finestres que «mostren un potencial de vida florent» en ‘cagrirar’ i ‘donar espessor’ a l’experiència ordinària.<sup>29</sup>

L’arquitectura contemporània d’esglésies és un instrument extraordinari per nodrir una tal imaginació escatològica, relativa a un món trencat. Com a heterotòpia escatològica,<sup>30</sup> una església contemporània com la *Capella de la Reconciliació* pot oferir espais imaginatius en els marges de la vida ordinària, invitacions a prendre en consideració el món tal com és. Per la via de formes i estils lúdics i sorprenents, l’arquitectura contemporània d’esglésies apel·la profèticament a la nos-

*vestigations*, vol. 4, trad. de K. Smith, Londres, Darton, Longman and Todd, 1974, ps. 323-346, cita a p. 334. [Article original: «Theologische Prinzipien der Hermeneutik eschatologischer Aussagen», a: *Schriften zur Theologie*, vol. IV, Einsiedeln-Zürich-Köln: Benziger Verlag, 1967, ps. 401-428; versió castellana: «Principios teológicos de la hermenéutica de las declaraciones escatológicas», vol. IV, Madrid, Taurus, 1962, ps. 411-440.]

28. Richard BAUCKMAN i Trevor HART, *Hope against Hope: Christian Eschatology at the Turn of the Millennium* [*Esperança contra tota esperança: escatologia cristiana en el canvi de mil·lenni*], Grand Rapids, Michigan, William B. Eerdmans Publishing Company, 1999, ps. 153-162.

29. BIELER I SCHOTTRUFF, *op. cit.*, ps. 15-48.

30. Michel FOUCAULT, *Of Other Spaces* [«Sobre altres espais»], trad. de Jay Miskowicz, a «Diacritics», 16 (1986), 22-27.



L'espai sacre mai no és un objectiu per ell mateix, sinó el medi per construir comunitat i apropiar-se el Misteri.

tra imaginació escatològica. El missatge cristià que la *Capella de la Reconciliació* ofereix és el de la mort i la resurrecció, bo i construint un pont entre un passat mutilat i un present fràgil, i portant a la llum la seva 'futuritat' d'esperança. Allò que per a alguns no és res més que un senyal negligible en un emplaçament carregat d'història és, de fet, una declaració profundament teològica sobre qui som avui dia en tant que Església. En comptes d'un triomfalisme *nostàlgic*, i optant de manera intencionada per menys paraules i més petites, la capella encarna un 'desplaçament' diví i eclesiològic cap als marges, semblant al de l'església del *Crist, Esperança del Món* (*Christus, Hoffnung der Welt*), de Heinz Tesar, a Donaucity, Viena (2000). La imatge de la comunitat fidel com un Cos de Crist aplegat al voltant de l'altar i orientat cap a aquest fa visible el Regne en la seva dimensió eclesiològica.

L'*espai eucarístic* subratlla la comunitat i la comunió. L'apropiació per part de la comunitat és la litúrgia (laosergon) [acció del Poble de Déu] en el seu sentit més ampli. El poble 'posseeix' una església quan se l'apropia, quan és la seva, quan s'hi troba com a casa. Això no implica ni exclou pas catifes acollidores i plantes d'interior. Quan l'arquitectura, però, aspira a una 'puresa' intocable, com si hagués de ser un objecte per mirar, però no pas un espai per habitar-hi, falla teològicament parlant. Si l'arquitectura no es veu pertorbada sinó potenciada per l'apropiació d'una comunitat en la forma de missatges temporals (verbals i icònics) en les seves parets, això és una «victòria de l'esperit».<sup>31</sup> L'espai sacre mai no és un objectiu per ell mateix, sinó el medi per construir comunitat i apropiar-se el Misteri.

L'*espai eucarístic* té repercussions eclesiològiques, ecumeniques, ètiques i ecològiques. L'*Església Episcopal de Sant Gregori de Niça* (*Saint Gregory of Nyssa Episcopal Church*), de San Francisco (1997), fa visible

31. Aquesta terminologia és de Paul Tillich. Vegeu *infra*.

la dimensió ètica d'una tal visió escatològica del Regne amb el seu rebost d'aliments del divendres, bo i disposant al voltant de l'altar els ciutadans menys afortunats amb un moviment que evoca la dansa eucarística. I el mateix fa l'Església catòlica romana de *Sant Teodor de Colònia-Vingst* (*Die Pfarrkirche St. Theodor in Köln-Vingst*), a Alemanya, en el seu soterrani, on la parròquia distribueix aliments i béns als menys rics. Més encara: la teologia de l'arquitectura implica «un compromís de contribuir a disposar d'un medi ambient que sigui digne de ser habitat per tots els éssers humans i per altres éssers».<sup>32</sup> No hi ha cap *consagració* que abans no sigui un prendre en consideració, no hi ha Presència real que no inclogui la presència real de coses en la «humil i silenciosa esplendor de llur coseïtat».<sup>33</sup> Per tant, l'espai eucarístic s'imagina el món. No ofereix pas un regne de salvació separat, sinó que s'imagina una *heterotòpia* escatològica per a la totalitat del nostre món. Finalment, fent una excursió per la pneumatologia semblant a la de les dimensions anteriors, si Crist és el *Salvador* esperat a la fi del temps, l'*Spiritus loci* [*Esperit del lloc*], o 'espai de l'encontre amb Déu' en el qual Crist se'ns fa seus, podria ser anomenat *Expectació*.

### **Apropar-se, entrar, apropiar-se.**

#### **El mètode tridimensional de l'espai mistagògic**

Per què hi ha la necessitat d'un mètode teològic per avaluar l'arquitectura? Per què la teologia hauria d'estar interessada per l'arquitectura i l'arquitectura per la teologia? L'objectiu d'aquest article era doble: obrir la *teologia* a la «reflexió encarnada»<sup>34</sup> de l'arquitectura i obrir l'ar-

32. Sigurd BERGMANN, «God's Here and Now in Built Environments» [«L'ara i aquí de Déu en entorns edificats», a: *Theology in Built Environments* [*Teologia en entorns edificats*], ps. 9-22, cita a p. 14.

33. François CASSINGENA-TRÉVEDY, *La liturgie, art et métier* [*La litúrgia: art i ofici*], Ginebra, Ad Solem, 2007, ps. 150 i 162.

34. Richard VILADESAU, *The Beauty of the Cross: The Passion of Christ in Theology and the Arts, from the Catacombs to the Eve of the Renaissance* [*La bellesa de la creu: la passió de Crist en la*

arquitectura a la seva profunditat teològica (inherent). Per tal d'explicar de quina manera particular l'arquitectura és teològica, he trobat necessari encunyar els termes *teotopia* i *espai sinestèsic*, *kerigmàtic*, *eucarístic* i *místagògic*. Bo i desplegant l'espai arquitectònic de les esglésies segons les dimensions *sinestèsica*, *kerigmàtica* i *eucarística*, pretenc posar de manifest en quin sentit una església és teotopia, val a dir, de quina manera posa *el fonament d'un trobament diví en l'Esperit*. En comptes, però, de ser dimensions que calgués resseguir cronològicament, pertanyen totes tres alhora a l'*espai místagògic* —un lloc que ens introdueix en el Misteri. És percebent límits, interpretant símbols i celebrant misteris com som introduïts en el Misteri. No s'hauria d'oblidar cap d'aquestes dimensions en una valoració que aspiri a comprendre plenament «què són les persones als ulls de Déu». En exposar el meu pensament en el context de l'estudi d'un cas, espero haver demostrat que l'arquitectura no és merament *il·lustradora* de conceptes teològics, sinó una *font* valuosa de la reflexió teològica.

L'*espai sinestèsic* fa palès què és específic de l'*arquitectura* en el seu ésser teològic, en tant que concerneix el sagrat. Aquesta dimensió arquitectònica correspon, en teologia, a la *creació*. He subratllat de quina manera l'arquitectura interpel·la la nostra consciència d'éssers corporis. L'*espai kerigmàtic* posa de manifest què és el que fa que una construcció sigui una *església*, car dona un Nom i un Rostre al sagrat anònim i sense cara. Aquesta dimensió arquitectònica es correspon, en teologia, amb l'*encarnació*. L'*espai eucarístic* treu a la llum el que és específicament *contemporani* en l'arquitectura d'esglésies, val a dir, de quina manera uns lloc imaginatius interpel·len la nostra imaginació escatològica i visualitzen el Regne en el món en què vivim. Aquesta dimensió arquitectònica correspon, en teologia, a la *salvació*. Totes tres dimensions coexisteixen juntes i es podrien aplicar, com un mètode teològic, a qualsevol edificació. En l'exposició de més amunt he suggerit tres caracteritzacions pneumatològiques per aprofundir en les implicacions teològiques d'aquest mètode tridimensional. En aquest sentit, l'*Spiritus loci* que apareix en primer pla quan valorem així l'ar-

---

*teologia i les arts, des de les catacumbes fins a l'època del Renaixement*], Nova York/Oxford, Oxford University Press, 2006, p. 4.



La fe s'ha d'inculturar en expressions apropiades del nostre temps. La comunitat protestant de la *Capella de la Reconciliació* ha trobat una manera adient de fer-ho.

arquitectura contemporània d'esglésies és *Expansió, Expressió* i *Expectació* de Crist, qui és la *Llum*, la *Paraula* i el *Salvador*.

L'arquitectura no substitueix la teologia, però —en tant que *teotopia* o 'teologia com a lloc'— és un àmbit útil per a la reflexió teològica, atès que ens introdueix en el Misteri. L'arquitectura d'esglésies és mistagògia.<sup>35</sup> Aquesta és la profunditat teològica inherent a ella. L'arquitectura no duu a terme res més que una *tasca introductòria*, però aquesta mistagògia és profundament teològica, pràctica i pastoral. La fe s'ha d'inculturar en expressions apropiades del nostre temps. La comunitat protestant de la *Capella de la Reconciliació* ha trobat una manera adient de fer-ho, partint del que ja existia a l'emplaçament per tal de crear una realitat nova, semblant al que va fer Jacob: va prendre una pedra que havia trobat a Luz, la va plantar com un pilar i va crear Betel, la Casa de Déu (Gn 28,19).

En aquest sentit, l'arquitectura és un art dinàmic, un esdeveniment en què cal prendre part. Per aquesta raó he emprat verbs que expressen un tal dinamisme, introduint així el moviment en la tríada més estàtica de Vitruvi: apropar-se, entrar i apropiat-se. Aquests verbs

35. L'arquitectura d'esglésies no és res més que un tipus particular d'arquitectura. És obvi que el meu mètode de tres dimensions es podria aplicar a altres tipus d'arquitectura religiosa, com ara monuments, sinagogues, mesquites, temples i santuaris, però fins i tot també a l'arquitectura anomenada profana, com ara ponts i aeroports, car són inherents a l'arquitectura la matèria, el sentit i la visió d'un món millor —evocats en la cita de Peter Zumthor amb què he iniciat les reflexions d'aquest article. Des d'aquesta òptica, el meu mètode també constitueix una resposta a les qüestions plantejades per John W. de GRUCHY, *Christianity, Art and Transformation: Aesthetics in the Struggle for Justice* [*Cristianisme, art i transformació: l'estètica en la lluita per la justícia*], Cambridge, Cambridge University Press, 2001, i per Timothy GORRINGE, *A Theology of the Built Environment: Justice, Empowerment, Redemption* [*Una teologia de l'entorn edificat: justícia, apoderament, redempció*], Cambridge, Cambridge University Press, 2002.





El seu *Spiritus loci* és un Esperit de *reconciliació*, no pas de venjança: sense ocultar les cicatrius de la violència, fa possible un espai eucarístic escatològic.

també indiquen que una reflexió teològica d'aquesta mena, cal dur-la a terme *in situ*, en un lloc concret, no mitjançant elucidacions en abstracte. L'esdeveniment arquitectònic i les dimensions teològiques que li són inherents (*sinestèsica*, *kerigmàtica* i *eucarística*) es tornen patents quan ens apropem a un edifici específic, hi entrem i ens l'apropriem.

En el cas de la *Capella de la Reconciliació*, ara és possible discernir i recapitular les diferents dimensions de la reconciliació que són, totes elles, rellevants. En aquesta capella se'ns invita a reconciliar-nos amb la història, el món i l'Església, però també amb un mateix, amb els altres i amb Déu. Més que el Crist com a Nom i Rostre de Déu, el que primerament ens surt a l'encontre en aquest lloc és un Esperit anònim i sense rostre.

Segons la definició més antiga de *sagrat*, la capella és un lloc «posat a part».<sup>36</sup> El seu *Spiritus loci* és un *Esperit d'enteresa feta de fragments*, capaç de reconciliar la humanitat amb el seu passat col·lectiu i individual. Només un lloc de rememoració ferit pot oferir guarició i novetat. La seva buidor crea un espai de reunió per a les persones (*domus ecclesiae*) a escala humana. El seu *Spiritus loci* és un Esperit de *reconciliació*, no pas de venjança: sense ocultar les cicatrius de la violència, fa possible un *espai eucarístic* escatològic. El seu *Spiritus loci* és un Esperit d'esperança i de *bellesa*, no pas d'amargor: canta creativitat amb un material antic que esdevé bell perquè està carregat d'una història afectiva. El seu *Spiritus loci* és un Esperit de *senzillesa* i *humilitat*, no pas de triomfalisme: canta el Déu kenòtic que vela la majestat del Jutge, del Senyor i del Rei, per tal

36. Vegeu Mircea ELIADE, *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*, trad. de Willard R. Trask, Nova York, Harper & Row, 1961. [Original alemany accessible: *Das Heilige und das Profane. Vom Wesen des Religiösen*, Colònia, Anaconda Verlag, 2008; versió del francès al català: *El sagrat i el profà*, trad. de Julia Argemí, Barcelona, Fragmenta, 2012; versió al castellà: *Lo sagrado y lo profano*, trad. de Luis Gil, Barcelona, Labor, 1979.]

de no estimar sinó la proximitat, bo i aixecant la mà dreta en un gest de benedicció inexorable. El seu *Spiritus loci* és un Esperit de *repòs* en una època de desassossec, i no proclama pas un poder referit a si mateix, sinó que canta un silenci bell, íntim i profètic a tothom qui tingui orelles per escoltar. A diferència del *genius loci* de la separació que era tan característic del Mur, aquí l'*Spiritus loci* ho és de comunió, car cobreix l'abisme entre les nacions, les cultures i les religions.<sup>37</sup>

Per això, la *Capella de la Reconciliació* porta un nom ben adient. En tant que espai a l'entremig, com un lloc de pas o deambulatori entre el passat i el futur, entre l'exterior i l'interior, entre el profà i el sagrat, és un exemple meravellós de l'arquitectura contemporània d'esglésies, i la humanitat pot estar-ne orgullosa. Aquesta capella és un embenat diví a sobre de la nostra Terra ferida i una «victòria de l'esperit» que canta la cocreació humana i divina. Paradoxalment, l'ús que Tillych fa del terme *victòria* es correspon amb la següent justificació interessant, que escau ben bé a la *Capella de la Reconciliació*:

«Construir una església és la forma més gran de lliurament, l'obra de les mans que s'obren, inacció sagrada. És aquesta obra la que creix fent-se més petita, bo i cessant gradualment, l'obra en què l'ésser humà sempre creix fent-se més feble, fins que, havent-se buidat fins al fons, les persones es troben al límit davant de Déu. [...] Per nosaltres mateixos, no podem pas construir cap església: això ho ha de fer Déu. [...] El que és nou en el món prové directament de Déu en el moment en què hom ja no l'esperava; aquest és el misteri de la veritable i sagrada defallença.»<sup>38</sup>

[Traducció: Joan Ordi Fernández]

37. De manera semblant, per contrast amb els murs que separen, el *Mur Monument* (*Wall Monument*) de Maya Lin, a Washington DC (1982), commemora els noms dels caiguts durant la Guerra de Vietnam i, a causa de la seva simplicitat, que desarma, crea un espai impressionant de rememoració i reconciliació.

38. Rudolf SCHWARZ, *The Church Incarnate: The Sacred Function of Christian Architecture* [*L'església encarnada: la funció sacra de l'arquitectura cristiana*], trad. de Cynthia Harris, Chicago, Illinois, Henri Regnery, 1958, ps. 229-231. Traducció modificada. [Original alemany: *Vom Bau der Kirche* (*Sobre la construcció de l'església*), Heidelberg, Schneider, 1947.]